

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 4, No.68, winter 2026

Received: 29/09/2025 Accepted: 12/11/2025

Timurid Rule over Khuzestan: Its Emergence and Consequences

Mohsen Rahmati*

Professor of History, Department of History, Faculty of Literature, Lorestan University, Khorram Abad, Iran
rahmati.mo@lu.ac.ir

Davood Alijavadi

PhD Student in History of Iran in the Islamic Period, Department of History, Faculty of Literature, Lorestan University,
Khorram Abad, Iran
davood.alijavadi@gmail.com

Abstract

In the late 8th century AH, Timur invaded the Ilkhanid dominions. By defeating the local Muzaffarid and Jalayerid governments, he gained control over Khuzestan, which remained under Timurid rule for nearly half a century. The emergence of the Mushasha'id movement immediately after the Timurid period suggests that the administrative approach and governance style of the Timurids laid the groundwork for the rise and expansion of the Mushasha'id order. Using a descriptive-analytical approach, this study explores the political, economic, social, and cultural consequences of Timurid rule in Khuzestan. The findings indicate that due to factors such as the geographical and environmental conditions of the region, the presence of numerous political rivals, and the general instability of power, Timurid authority in Khuzestan never became firmly established. Moreover, their interactions with the local population were largely characterized by plunder and confiscation. Consequently, Timurid rule brought about social insecurity, economic decline through damage to agriculture and trade, and the weakening of tribal structures. Culturally, this period witnessed the growth of Shi'ism, the centrality of Shushtar as a Shi'ite hub, and the flourishing of Sufism and messianic tendencies, all of which paved the way for the rise of the Mushasha'id movement.

Keywords: Timurids, Musha'sha'ids, Khuzestan, Shushtar, Hilla, Social and Cultural Conditions, Shi'ism.

Introduction

Located in southwestern Iran, Khuzestan has historically held strategic significance in Iran's political and administrative structure due to its geographical position and communication routes. Timur (r. 771–807 AH) invaded the western territories of Iran toward the end of the 8th century AH, taking possession of the former Ilkhanid lands from the Oxus River to the Levant. By destroying the Muzaffarids in Fars and expelling the Jalayerids from Iraq, he captured Khuzestan in 795 AH and incorporated it into his dominion. The Timurid conquest of Khuzestan had profound political, social, and economic repercussions. In the latter half of the 9th century AH, the emergence of one of the era's most influential Sufi-Shi'ite movements—the Mushasha'i order—within this same region, which soon expelled the Timurid representatives, highlights the transformative effects of the Timurid administration. This unique historical phenomenon underscores the hypothesis that nearly fifty years of Timurid governance in Khuzestan, through its exploitative methods and ineffective administration,

* Corresponding author

created the preconditions for the Mushasha'i uprising. Despite the significance of this era, the social developments of Khuzestan during the 9th century AH have been underexplored. Scholars such as Beatrice Manz (1989; 2007) and Mir Jafari (2009) have made only passing references to the political events in this province. Accordingly, this study seeks to reconstruct the socio-political and cultural conditions of Khuzestan during Timurid rule and to identify the key consequences of this domination.

Materials and Methods

This research employs a descriptive–analytical design and historical methodology. Data were collected from a wide range of written sources—historical, geographical, and biographical works of the period—as well as numismatic evidence such as surviving coins preserved in private and institutional collections. The gathered data were then analyzed using causal and comparative methods to evaluate the political, economic, social, and cultural implications of Timurid governance in Khuzestan.

Research Findings

Following the disintegration of the Ilkhanate, Khuzestan alternated between Jalayerid and Muzaffarid control until Timur's conquest in 795 AH. He annexed it administratively to Fars province. Nevertheless, because of its remote geographical location, the harsh environmental conditions, and the administrative weaknesses of the Timurid regime, Khuzestan soon fell into disorder and briefly reverted to the rule of the Jalayerid successors.

The considerable distance between Khuzestan and the Timurid capitals—first Samarkand and later Herat—alongside the incompatibility of the region's hot and humid climate with the disposition of the Chaghatayid troops, further weakened the Timurid presence. Consequently, Khuzestan experienced prolonged political isolation and instability, which deeply influenced its social and economic structures. This environment fostered the spread of Shi'ite–Sufi ideas, gradually setting the stage for the emergence and expansion of the Mushasha'id movement in the early 9th century AH.

Discussion of Results and Conclusions

Timur's conquest of Khuzestan in 795 AH occurred with little resistance. Although Timurid control over the region lasted for over fifty years, it failed to achieve lasting stability due to two defining features—political instability and administrative inefficiency. The ruling elite's reliance on confiscation and plunder as tools of governance further deepened public resentment and hindered economic recovery.

The Timurid occupation brought about widespread social insecurity, economic stagnation through the disruption of agriculture and trade, and the decline of nomadic livelihoods. Simultaneously, the religious and cultural policies of the Timurids, particularly their appointment of Shi'ite officials and their administrative linkage of Khuzestan with southern Iraq, contributed to the spread of Shi'ism, with Shushtar emerging as a major Shi'ite center. The prevailing unrest, coupled with the Timurid religious policy, also encouraged the growth of Sufism and messianic expectations. Ultimately, the rise of the Mushasha'id religious–political movement—rooted in these three concurrent currents of Shi'ism, Sufism, and messianism—can be regarded as one of the direct outcomes of Timurid rule in Khuzestan.

حاکمیت تیموریان بر خوزستان؛ چگونگی و پیامدها

محسن رحمتی* ، استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

rahmati.mo@lu.ac.ir

داود علی‌جوادی، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

davood.alijavadi@gmail.com

چکیده

تیمور به‌عنوان وارث الوس جغتایی در اواخر قرن هشتم هجری، از ماوراءالنهر به قلمرو ایلخانی یورش آورد و پس از شکست حکومت‌های محلی آل مظفر و آل جلایر، منطقه خوزستان را در اختیار گرفت که تا حدود نیم‌قرن بعد، تحت فرمان نوادگان وی باقی ماند. ظهور مشعشعیان، بلافاصله بعد از تیموریان نشان می‌دهد که آنان به‌واسطه شیوه حکومت و نوع عملکرد، زمینه لازم را برای رشد و بسط نهضت مشعشعیان فراهم آورده‌اند. به‌علت کمبود داده‌های تاریخی در باب حوادث خوزستان در قرن نهم هجری، به این موضوع کمتر توجه شده است؛ لذا در این پژوهش تاریخی سعی می‌شود تا با رویکرد توصیفی-تحلیلی، از طریق مقایسه منابع و نقد روایات، ضمن تبیین چگونگی حاکمیت تیمور و تیموریان در خوزستان، به این پرسش پاسخ دهد: حاکمیت تیموریان بر خوزستان چه پیامدهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در پی داشت؟ این مطالعه نشان می‌دهد که به‌واسطه عواملی همچون موقعیت و شرایط جغرافیایی منطقه، وجود رقابتی سیاسی متعدد و جز آن، حکومت تیموریان بر خوزستان تقریباً هیچ‌گاه استحکام نیافت. از طرف دیگر، در برخورد و تعامل حکمرانان تیموری در خوزستان با ساکنان و اهالی منطقه، اغلب از شیوه «غارت» و «مصادره» استفاده می‌کردند؛ از این‌رو، حاکمیت تیموریان بر خوزستان، تأثیرات شگرفی در اوضاع منطقه داشت که از آن میان می‌توان به ناامنی اجتماعی، رکود اقتصادی ناشی از آسیب‌های وارده به بخش کشاورزی، کاهش تجارت و آسیب به ایلات منطقه، و از نظر فرهنگی، رشد تشیع، مرکزیت یافتن شوشتر برای تشیع و شیعیان، رونق فزون‌تر تصوف و منجی‌گرایی در منطقه اشاره کرد که این سه جریان زمینه‌های ظهور نهضت مشعشعیان را فراهم ساخت.

واژه‌های کلیدی: تیموریان، مشعشعیان، خوزستان، شوشتر، حله، اوضاع اجتماعی و فرهنگی. تشیع.

* نویسنده مسئول

مقدمه

منطقه خوزستان، در جنوب غربی ایران، به واسطه موقعیت جغرافیایی-ارتباطی ویژه، همواره به عنوان ایالتی بسیار مهم و تأثیرگذار در ساختار سیاسی-اداری ایران عمل کرده است. این ایالت که در حدفاصل سه ایالت مهم عراق، جبال و فارس قرار گرفته بود، به لحاظ راهبردی اهمیت فراوان داشت و از طرف دیگر، وقوع این ایالت در کنار خلیج فارس و اروندرود از نظر تجارت دریایی بر اهمیت آن می‌افزود. این ایالت بعد از غلبه اعراب بر ایران، به واسطه قرار گرفتن بین قلمرو سلسله‌های ایرانی با قلمرو خلافت عباسی اهمیت سیاسی ویژه یافت.

از اواخر قرن هشتم هجری، امیر تیمور گورکانی (حک: ۷۷۱-۸۰۷ق)، از ماوراءالنهر به سوی نواحی غربی ایران تاخت و طی سه مرحله یورش سه، پنج و هفت ساله همراه با خشونت بسیار، کشتارهای فراوان و خسارات بسیار، همه متصرفات ایلخانان از جیحون تا مدیترانه را تحت اختیار گرفت. او در جریان یورش پنج ساله در سال ۷۹۵ق با نابودی کامل مظفریان در فارس و راندن جلایریان از عراق، خوزستان را نیز در اختیار گرفت.

از آنجاکه تصرف و نگهداری این ایالت بدون استفاده از خشونت نظامی و سرکوب مخالفان ممکن نبود، بدیهی است که غلبه و حاکمیت تیموریان بر این ایالت پیامدهای اجتماعی و اقتصادی چشمگیری را داشته باشد. افزون بر این، در نیمه دوم قرن نهم هجری با ظهور یکی از مهم‌ترین نهضت‌های صوفیانه آن دوران، یعنی مشعشعیان در همین منطقه، کارگزاران تیموری را از منطقه بیرون راند. ظهور چنین پدیده بی‌نظیری در تاریخ خوزستان، بعد از حاکمیت تیموریان، مؤید این فرض است که نیم قرن حاکمیت تیموریان در خوزستان، به واسطه شیوه

حکومت و نوع عملکرد آن، زمینه لازم را برای پیدایش نهضت مشعشعی فراهم آورده است؛ بنابراین، هدف مقاله حاضر، جمع‌آوری و معرفی اطلاعات پراکنده در متون تاریخی و مسکوکات برجای مانده، برای شناخت وضعیت اجتماعی-فرهنگی خوزستان در دوران حاکمیت تیموریان است که محوریت آن را ارائه پاسخ روشن به این پرسش تشکیل می‌دهد: حاکمیت تیموریان بر خوزستان چه پیامدهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در پی داشت؟

پیشینه

به علت کمبود متون تاریخی در باب تاریخ خوزستان، حوادث آن سامان در قرن نهم هجری، (با وجود همه تأثیر عمیق فرهنگی که بر آینده خوزستان و ایران داشت)، در کمال تیرگی و ابهام است و شناخت دقیق ماهیت تحولات اجتماعی منطقه در این قرن موضوعی دشوار است و در پژوهش‌های جدید نیز کمتر به آن توجه شده است. پژوهشگران تاریخ تیموریان همچون منز و میرجعفری ضمن تبیین تاریخ تیموریان، به صورت بسیار مختصر به حوادث سیاسی خوزستان عهد تیموری هم اشاره‌هایی دارند (Manz, 1989, p. 95, 101, 122; Manz, 2007, p. 186, 222, 236, 343؛ میرجعفری، ۱۳۸۸، ص. ۲۵۶-۲۵۷). امام (اهوازی) نیز در اثر خود، فقط به گردآوری گزارش‌های تاریخی درباره حوادث سیاسی-نظامی خوزستان به صورت سال‌شمار پرداخته است (امام، ۱۳۷۹).

خوزستان در آستانه یورش تیمور

مورخان قرن هشتم هجری محدوده خوزستان را در حدفاصل بین عراق عرب، فارس، لرستان و کردستان (از سهما و منگره (در جنوب لرستان) تا اروندرود و از قره‌تپه تا تحت محصری) (همدانی، ۱۳۵۸، ص.

تیمور و غلبه بر خوزستان

امیر تیمور گورکان از امیران ایل برلاس بود که از زمان چنگیز خان در ناحیه شهر سبز در اطراف سمرقند مستقر شده بودند (شامی، ۱۳۶۳، ص. ۱۵). با ضعیف شدن خان‌های جغتایی و قدرت گرفتن امیران نظامی در نیمه دوم قرن هشتم هجری، امیر تیمور نیز تکاپوی خود برای نیل به قدرت را در رمضان سال ۷۷۱ق آغاز کرد. او در دهه نخست حکومت خود (۷۷۱-۷۸۱ق)، ضمن تشکیل حکومت در ماوراءالنهر، با بقایای الوس جغتای و جوچی در شرق و شمال ماوراءالنهر درآویخت و خوارزم و توابع آن را به قلمرو خود افزود (نک: شامی، ۱۳۶۳، ص. ۶۱-۸۱). سپس او متوجه قلمرو ایلخانی شد که بعد از فروپاشی ایلخانان میان قدرت‌های متعدد محلی تقسیم شده بود.

تیمور طی سلسله‌نبردهایی در فاصله سال‌های ۷۸۲-۷۸۷ق، قدرت‌های محلی بخش شرقی قلمرو ایلخانی همچون آل‌کرت در هرات، سربداران در سبزواری و جانی‌قربانیان در توس و طغاتی‌موریه در گرگان و مرعشیان مازندران را مغلوب کرده، متصرفات آنان را در اختیار گرفت (نک: شامی، ۱۳۶۳، ص. ۸۱-۹۴؛ یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۴۹۰-۵۵۷). در مرحله بعد، او طی یورش سه‌ساله (۷۸۸-۷۹۰ق)، وارد قلمرو جلایری در ایران مرکزی و غربی شد. در این مرحله، تیمور با تصرف اصفهان، آل‌مظفر را به مرتبه دست‌نشانگی تقلیل داد (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۵۵۹-۵۹۸). باری دیگر، در جریان یورش پنج‌ساله (۷۹۴-۷۹۸ق)، با عبور از لرستان به سوی خوزستان رهسپار شد.

تیمور لشکر را به دو بخش تقسیم کرد: یک لشکر به سرکردگی عمر شیخ از سواحل غربی کرخه به سوی هویزه و صفحات غربی خوزستان تاختند و لشکر اصلی به سرکردگی شخص تیمور در سواحل شرقی کرخه پیش رفتند. عمر شیخ شهر و قلعه هویزه

۱۵۹؛ مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۰۹) توصیف کرده‌اند که تا حدود بسیاری بر خوزستان امروزی (رشیدیان، بی‌تا، ص. ۱۱-۱۲) منطبق است. این مجاورت با سه ایالت عراق، جبال و فارس، به خوزستان اهمیت راهبردی داده بود. این ایالت با مرکزیت اهواز در قرن‌های نخستین اسلامی زیر نظر حکمرانان بصره اداره می‌شد؛ ولی از قرن چهارم هجری، با برآمدن آل‌بویه، ساختار اداری این منطقه از عراق جدا شد. در اوایل قرن پنجم هجری استقلال مالیاتی آن ادامه یافت (جوینی، ۱۳۷۵، ج. ۲/۲)؛ ولی از اواخر قرن پنجم هجری، با انحطاط اهواز، مرکزیت ایالت به شوشتر منتقل شد و این منطقه، تحت حاکمیت حکمرانان محلی همچون برسقیان و آل‌شومله، با بخش‌هایی از جبال، یعنی لر بزرگ و کوچک پیوند یافت (نک: رحمتی، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۳-۱۱۴؛ رحمتی، ۱۴۰۰، ص. ۳۵-۳۷). از اواخر قرن ششم هجری با غلبه لشکر خلیفه بر شوشتر، مجدداً خوزستان، از نظر اداری تابع عراق شد و این روند تا زوال ایلخانان ادامه یافت (جوینی، ۱۳۷۵، ج. ۱/۴۵-۴۶؛ همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۱۱-۱۱۵؛ کاشانی، ۱۳۴۸، ص. ۱۹۶).

با زوال ایلخانان، شیخ حسن ایلکانی علاوه بر آذربایجان، دیاربکر و عراق عرب، خوزستان را نیز تحت فرمان گرفت (حافظ ابرو، ۱۳۵۰، ص. ۲۰۸)؛ اما بعد از مرگ وی در سال ۷۵۷ق، خوزستان بین جلایریان و آل‌مظفر بارها دست‌به‌دست شد (میرخواند، ۱۳۳۹، ج. ۴/۴۸۷-۴۹۱، ۴۹۵، ۴۹۷؛ ج. ۵/۵۸۵؛ امام، ۱۳۷۹، ص. ۲۸۱-۲۸۶) تا سرانجام، سلطان احمد (حک: ۷۸۴-۸۱۴ق)، برای دامن زدن به اختلافات درونی مظفریان، شاه منصور مظفری را به حکومت خوزستان منصوب کرد (حافظ ابرو، ۱۳۵۰، ص. ۲۷۴). بدین ترتیب، از زمان سلطان احمد، خوزستان، از نظر اداری ضمیمه قلمرو مظفریان شده، و طبیعتاً با فارس و عراق عجم پیوند یافت.

«غنیمت» تصاحب کرد (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۷۰۰-۷۰۲؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۲/۷۵۴-۷۵۵؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۹، ص. ۱۸۶-۱۸۸). سپس با پیشروی به سوی فارس و قتل شاه منصور مظفری، شیراز و فارس را در اختیار گرفته، سلسله آل مظفر را منقرض ساخت (شامی، ۱۳۶۳، ص. ۱۳۱؛ یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۷۰۷-۷۰۸؛ نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۴-۲۶۵).

را تا ساحل بطایح و جزایر تسخیر کرد و تیمور نیز در ۱۶ ربیع‌الآخر ۷۹۵ق، بدون مقاومت نظامی وارد دزفول شده، با گرفتن پیشکش هنگفت و تصاحب اسب و استران شهر، به سوی شوشتر پیش رفت. بزرگان و اشراف شوشتر نیز در ۱۸ ربیع‌الآخر بدون مقاومت تسلیم شدند و تیمور، ضمن یک هفته اقامت در آن شهر، اموال و چهارپایان آنجا را تحت عنوان

سکه تیمور کورکان (منبع: مجموعه شخصی)

روی سکه: ضرب دزفول.

حاشیه روی سکه: ناخوانا... [تی] مور... کور [کان]... ناخوانا.

پشت سکه: لا اله الا الله محمد [رسول الله].

حاشیه پشت سکه: ابوبکر، [عمر، عثمان]، علی.

جنس: نقره وزن: ۶.۷۰ گرم قطر: ۲۰.۲۷ میلی‌متر.

جنوبی ایران به مرکزیت شیراز را به صورت موروثی به عمر شیخ و فرزندان او واگذار کرد (نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۶، ۲۶۸-۲۶۹؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۷، ج. ۲/۹۴). این قلمرو، بعد از عمر شیخ به فرزندانش پیرمحمد، رستم و اسکندر رسید که بعد از مرگ تیمور، به منازعه با یکدیگر و با عمویشان شاهرخ پرداختند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۱/۴۵-۴۴، ۴۸-۵۱، ۳۴۱؛ سمرقندی، ۱۳۸۳، ج. ۲۲/۲۳-۲۳، ۱۱۷).

حکومت جانشینان تیمور بر خوزستان
تیمور با در هم کوبیدن قدرت‌های کوچک و بزرگ، ایران زمین را به صورت یکپارچه در اختیار گرفت. او در دوران حیات، قلمرو خود را میان فرزندان خود تقسیم کرد؛ ولی آنان را تحت نظارت کامل خویش داشت و نیروی آنان را محدود می‌ساخت. در این روند، نواحی شمال غرب «از دربند باکو تا بغداد و از همدان تا روم» را به میرانشاه (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۸۳۴) و صفحات

سکه پیرمحمد بن عمر شیخ بن تیمور (علاءالدینی، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۰)

روی سکه: سنه ۱۱۸ق، السلطان الاعظم معین‌الدین محمد شاه‌رخ خلدالله ملکه، ضرب یزد.

پشت سکه: لا اله الا الله - محمد رسول الله.

حاشیه پشت سکه ابوبکر، عمر، عثمان، علی.

جنس: نقره وزن: ۵.۶۰ گرم قطر: ۲۶.۲۰ میلی‌متر.

۱۳۸۰، ج. ۳/۵۳۷-۵۴۰؛ ج. ۴/۵۹۱-۶۰۸)، بلافاصله به اطاعت از شاه‌رخ گردن نهادند و شاه‌رخ به‌واسطه اوضاع سیاسی آن روز، این درخواست را پذیرفت. بعدها، با تغییر اوضاع، ابراهیم سلطان در سال ۸۲۵ق با دفع بقایای جلایریان، خوزستان را مجدداً زیر فرمان گرفت (خوافی، ۱۳۳۹، ج. ۳/۲۵۲).

بازماندگان جلایریان، با استفاده از این فرصت، از سال ۸۱۱ق، حکومت خود را در خوزستان احیا کردند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۳/۲۹۲-۲۹۴)؛ ولی بعد از غلبه شاه‌رخ بر برادرزادگان خود و انتصاب پسرش ابراهیم سلطان به حکومت فارس در سال ۸۱۷ق (جعفری، ۱۳۹۳، ص. ۶۳-۶۵؛ حافظ ابرو،

سکه شاه‌رخ تیموری (منبع: مجموعه شخصی)

روی سکه: السلطان الاعظم شاه‌رخ بهادر خلدالله ملکه و سلطانه ضرب دسبول (دزفول) [سنه] ۸۲۸ق.

پشت سکه (مرکز): لا اله الا الله، محمد رسول الله.

حاشیه پشت سکه: ابوبکر، عمر، عثمان، علی.

جنس: نقره وزن: ۵.۰۳ گرم قطر: ۲۵ میلی‌متر.

سکه شاهرخ تیموری (تیپ الف) (منبع: مجموعه شخصی)
روی سکه: فی سنه السلطان الاعظم [شاه]رخ بهادر خلدالله [ملکه و سلطانه] سال ضرب ناخوانا.
پشت سکه (مرکز): لاله‌الاله‌الله، محمد رسول الله (کوفی بنایی) ضرب هویزه.
حاشیه پشت سکه: ابوبکر، عمر، عثمان، علی.
جنس: نقره وزن: ۵.۶۰ گرم قطر: ۲۷.۵۰ میلی‌متر.

(سمرقندی، ۱۳۸۳، ج. ۳/۴۴۹-۴۵۰، ۵۰۷: خوافی،
۱۳۳۹، ج. ۳/۱۱۳۱: خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۳/۶۲۵)
ابوالخیر، فرزند خود جلال‌الدین را به حکومت
خوزستان گماشت (شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۲/۳۹۸).

حکومت ابراهیم سلطان بر فارس و خوزستان تا
زمان مرگش در سال ۸۳۸ق ادامه یافت و پس از وی نیز
فرزند دوساله‌اش عبدالله سلطان، با نظارت شیخ
محب‌الدین ابوالخیر بن محمد جزری، جانشین وی شد

سکه شاهرخ تیموری (تیپ ب) (منبع: مجموعه شخصی)
روی سکه: [السلطان] الاعظم [شاه]رخ بهادر خلدالله ملکه و سلطانه ضرب حویزه ۸۳۹ق.
پشت سکه (مرکز): لاله‌الاله‌الله، محمد رسول الله.
حاشیه پشت سکه: [ابوبکر]، عمر، عثمان، علی.
جنس: نقره وزن: ۵.۱۶ گرم قطر: ۲۴ میلی‌متر.

که بعد از عبدالله سلطان، حکومت خوزستان بین الغ
بیگ، محمد بن بایسنقر و ابوالقاسم بابر دست‌به‌دست
می‌شد.

در خلال منازعات جانشینی بعد از مرگ شاهرخ
در سال ۸۵۰ق، عبدالله سلطان سرزمین‌های تحت
حاکمیت خود را از دست داد (طهرانی، ۱۳۵۶، ص.
۲۹۴، ۳۰۸). براساس شواهد سکه‌شناسی معلوم است

سکه الغ بیک بن شاهرخ تیموری (<https://www.numisbids.com/sale/6003/lot/2101>)

روی سکه: [السلطان] الاعظم مغیث الدین الله الغ بیک کورکان خلدالله ملکه و سلطانه فی سنه ۸۵۱ق [ضرب] دزفول.
پشت سکه (مرکز): لاله‌الاله - محمد رسول‌الله.
حاشیه پشت سکه: ابوبکر، عمر، [عثمان، علی].
جنس: نقره وزن: ۴.۴۹ گرم قطر: -.

سکه محمد بن بایسنقر تیموری (منبع: مجموعه شخصی)

روی سکه: السلطان الاعظم سلطان محمد بهادر خلدالله ملکه و خلافه [ضرب] دسغول (دزفول) سنه ۸۵۱ق.
پشت سکه (مرکز): لاله‌الاله - محمد رسول‌الله.
حاشیه پشت سکه: ابوبکر، [عمر، عثمان، علی].
جنس: نقره وزن: ۴.۷۷ گرم قطر: ۲۰.۰۳ میلی‌متر.

سکه محمد بن بایسنقر تیموری (منبع: مجموعه شخصی)

روی سکه: السلطان الاعظم سلطان محمد بهادر خلدالله ملکه و [خلافه] [ضرب] شوشتر.
پشت سکه (مرکز): لاله‌الاله - محمد رسول‌الله.
حاشیه پشت سکه: [ابوبکر، عمر، عثمان، علی].
جنس: نقره وزن: ۵.۰۵ گرم قطر: ۲۴ میلی‌متر.

چگونگی حاکمیت تیموریان بر خوزستان

تیمور در سال ۷۹۵ق ظاهرآ بدون مقاومت جدی خوزستان را گرفت و فرزندان وی تا ۸۵۰ق بیش از نیم قرن این ایالت را تحت فرمان داشتند؛ اما شواهد تاریخی نشان می‌دهد که حکومت‌شان در آنجا چندان با آرامش همراه نبوده است. به نظر می‌رسد که این موضوع معلول شیوه حاکمیت تیموریان بر این منطقه بوده است. از جزئیات شیوه حکمرانی تیموریان بر خوزستان اطلاعی در دست نیست؛ اما براساس داده‌های پراکنده و مختصر موجود، دست‌کم می‌توان دو ویژگی خاص برای حکمرانی تیموریان بر خوزستان را برشمرد:

الف- تزلزل قدرت

با توجه به ساختار اداری تیموری، در هر شهر و منطقه‌ای، قدرت سیاسی در دست خانواده یا کسانی قرار می‌گرفت که خراج مدنظر امیر تیموری را تأمین کنند. با دور شدن تیمور، رقبای محلی سر به شورش برداشته، خوزستان را از چنگ گماشتگان تیموری خارج می‌کردند؛ چنان‌که تیمور در طول بیش از یک دهه حکومت خود بر خوزستان، چندین بار، از جمله در سال‌های ۷۹۹ق، ۸۰۰ق و ۸۰۴ق، بدان ناحیه لشکر فرستاد (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱۱۱۳/۲؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۸۱۶-۸۱۴/۲، ۸۸۰). این ناآرامی، با مرگ تیمور در سال ۸۰۷ق شدت گرفت؛ از یک سو، مخالفان و مدعیان، برای تصاحب قدرت وارد عمل شدند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۲۲۴/۳-۲۲۳؛ خوافی، ۱۳۳۹، ج. ۱۸۹/۳؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۹، ص. ۴۱۰) و از سوی دیگر اختلاف میان فرزندان تیمور، مانع سرکوب آنان بود (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۲۸۳/۳-۲۸۶)؛ در نتیجه، این ایالت از ۸۱۱ق تحت فرمان جلالیریان قرار گرفت. ابراهیم سلطان فرزند شاهرخ، با دفع جلالیریان در سال ۸۲۵ق، سلطه تیموریان بر

خوزستان را احیا کرد (خوافی، ۱۳۳۹، ج. ۲۵۲/۳)؛ اما با توجه به لشکرکشی‌های تیموریان به خوزستان در سال‌های ۸۳۶ق و ۸۴۴ق (Manz, 2007, p.186)، می‌توان فهمید که حاکمیت او و جانشین وی نیز با آرامش نبوده است و این به معنای تزلزل و ناپایداری قدرت تیموریان است. دلایل و عوامل مؤثر بر این موضوع را می‌توان به شرح زیر دسته‌بندی و تبیین کرد:

- بافت اجتماعی منطقه

موقعیت و شرایط جغرافیایی خوزستان به گونه‌ای بود که مراتع موجود در شمال و شرق آن منطقه، حدود نیمی از سال را به‌عنوان قشلاق‌گاه ایلات و عشایر لر بزرگ و کوچک عمل می‌کرد (همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۶۱؛ ابن بطوطه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۸/۲). علاوه بر این، صفحات غربی و جنوب غربی این ایالت نیز به‌عنوان حوضه آبریز رودهای دجله و کرخه، مانداب‌ها، مرداب و هورهای بسیاری را در برداشت که علاوه بر شکار و تفرج (مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۰)، برای پرورش دام توسط عشایر عرب نیز مناسب بود (همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۶۱-۱۶۲). با داوری بر میزان مالیات مواسی از خوزستان (همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۱۴-۱۱۵)، می‌توان دریافت که جمعیت ایلی و عشایری شامل اعراب، لر بزرگ و لر کوچک، بخش اعظمی از ساکنان خوزستان بودند. این جمعیت ایلی، به واسطه تردد مداوم برای چراگاه، علاوه بر آسیب به زندگی کشاورزان (حسینی شوشتری، ۱۳۴۳ق، ص. ۲۴)، در تردد کاروان‌ها ایجاد اختلال می‌کردند تا جایی که خواجه رشیدالدین، هویزه را «جایگاه راهزنان» می‌داند (همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۶۰-۱۶۱). با توجه به سازوکار حاکم بر زندگی ایلی، طبیعی است که آنان به‌عنوان جوامع خودگردان نیازی به حکومت مرکزی نداشتند و در عین حال، با توجه به توان رزمی جوانان ایل، معمولاً تمایل به

مورخان بومی، این سخن را نادرست خوانده‌اند (شوشتری، ۱۳۶۳، ص. ۵۲-۵۴؛ حسینی شوشتری مرعشی، ۱۳۵۲، ص. ۱۵). به نظر می‌رسد که صرف‌نظر از درستی یا نادرستی، روایت مستوفی، نظرگاه ایلخانان، چرایی حضور نیافتن آنان در خوزستان را توضیح می‌دهد.

از حضور سلاطین جلایری در خوزستان نیز اطلاعی نیست؛ حتی شهزاده شیخ علی بن شیخ اویس، که در سال ۷۸۴ق، برای حفظ جان خود به خوزستان گریخته بود، از این ایالت به‌عنوان «نمونه‌ی دوزخ» یاد می‌کند (میرخواند، ۱۳۳۹، ج. ۵/۵۸۵). در لشکرکشی‌های تیموریان نیز، برخی امیران لشکر در خوزستان به خاطر آب‌وهوای نامناسب جان باختند (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج. ۳/۹۷). بدین ترتیب، معلوم است که آب‌وهوای گرم و مرطوب خوزستان، برای هیچ‌یک از سربازان و حاکمان ترک و مغول، مطلوب نبود؛ از این‌رو، هیچ‌یک از تیموریان نیز جز لشکرکشی‌های دوره‌ای و مقطعی (آن‌هم در فصول سرد سال)، به اقامت در خوزستان تمایل نداشتند؛ در نتیجه، با عنایت به ناتوانی در مهار مشعشعیان (جعفری، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۲-۱۱۳)؛ چنان‌که منزه هم به‌درستی اشاره کرده است که لشکریان تیموری در خوزستان ناکارآمدتر و ضعیف‌تر از قراقویونلوها بودند (Manz, 2007, p. 186).

وجود رقیبان سیاسی قدرتمند

در نیمه‌ی اول قرن نهم هجری، جلایریان و اتابکان لر بزرگ، به‌عنوان دو قدرت محلی در پیرامون خوزستان وجود داشتند که سیطره‌ی تیموریان بر خوزستان را به چالش می‌کشیدند. اتابکان لر بزرگ که با مرکزیت ایذه نواحی کوهستانی بین خوزستان، اصفهان و فارس را همراه با ایلات آن منطقه تحت اختیار داشتند، از سال

استقلال‌طلبی داشتند؛ بنابراین، امرای محلی و رؤسای ایلات، همواره می‌توانستند قدرت تیموریان را به چالش بکشند.

- شرایط آب‌وهوایی خوزستان

در دوران پیش از مغول، خوزستان به‌واسطه‌ی نزدیکی با مراکز سیاسی جامعه‌ی ایرانی در نواحی مرکزی چون اصفهان، شیراز، همدان و جز آن، همواره از اهمیت سیاسی برخوردار بود؛ به‌ویژه در قرن‌های پنجم و ششم هجری که خوزستان، به‌واسطه‌ی تالاب‌ها و مرززارها (مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۰)، مورد توجه شاهان و شاهزادگان سلجوقی قرار داشت (نیشابوری، ۱۳۳۲، ص. ۳۲، ۵۵، ۶۶، ۶۸، ۷۲، ۷۳، ۷۵، ۷۷)؛ در نتیجه، با ضعف سلجوقیان، یکی از سلسله‌های اتابکی نیز در خوزستان شکل گرفت (نک: رحمتی، ۱۴۰۰، ص. ۴۰-۴۴)؛ ولی بعد از چیرگی مغولان، انتقال پایتخت به صفحات شمال کشور همچون تبریز، سلطانیه (و در عهد تیموریان، سمرقند و هرات) فاصله خوزستان را با مراکز قدرت بیشتر کرده، نوعی انزوای سیاسی را برای آن در پی داشت. علاوه بر این، نامطلوبی هوای خوزستان برای ترکان و مغولان انزوای سیاسی خوزستان را تشدید کرد؛ چنان‌که از قرن هفتم هجری به بعد، هیچ گزارشی مبنی بر حضور، عبور و سفر هیچ‌یک از ایلخانان به خوزستان در دست نیست.

حمدالله مستوفی، در توصیف آب‌وهوای شوشتر مدعی است که «اکثر بهار و تابستان درو باد سموم وزد چنانکه به شب نیز آید و بدین سبب بر بامها نیارند خفتن» (مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۰۹) و سپس ادامه می‌دهد که: «از غایت گرما، مردم غریب در آن دیار بعد از بهار اقامت نتوانند کرد» (مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۰). گزارش ابن‌بطوطه نیز مؤید این هوای نامساعد است (ابن‌بطوطه، ۱۹۹۷م، ج. ۲/۲۳). برخی

اداری-مالی، فقط ادامه‌دهنده نظام و ساختار پیشین بودند (نک: Roemer, 1986, p. 134). دست‌کم تا آنجا که به خوزستان و موضوع این مقاله مرتبط است، نظام اداری تیموری، ضمن استمرار شیوه ایلخانان، بر دو رویکرد «غارت» و «مصادره» استوار بود. به عبارت بهتر، «غارت» و «مصادره» دو رکن اصلی سیاست مالی-اداری تیموریان در خوزستان را تشکیل می‌داد؛ چنان‌که مورخان دربار تیموری، ضمن اشاره به لشکرکشی‌های متعدد تیموریان به خوزستان، در برخورد و تعامل آنان با ایلات ساکن در خوزستان، معمولاً از افعال و اصطلاح «تاختن»، «تاخت کردن»، «غارتیدن»، «غارت کردن» و «نهب و تاراج» یاد کرده، و حاصل این لشکرکشی‌ها را هم «غنیمت= غنائم»، «کرایم غنائم» و «اسیر» تعبیر می‌کنند (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱۰۱۱/۲، ۱۱۰۴، ۱۱۱۳، ۱۱۱۵).

همچنین، امرای تیموری در برخورد با بزرگان و متنفذان محلی در مناطق مفتوحه از رویکرد «مصادره» استفاده می‌کردند؛ چنان‌که اموال جلال اسلام در سال ۸۰۴ق در تبریز مصادره شد (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱۱۰۸/۲). همچنین، تیمور در زمان تصرف بغداد، ساکنان شهر را مجبور ساخت تا «مال امانی قبول کردند و محصلان به تحصیل آن قیام نموده به خزانه عامره فرود آوردند» (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۷۳۶/۱). در خوزستان نیز، تیمور در هنگام غلبه بر خوزستان، مبالغه‌گفتی از کارگزاران و متولیان دزفول و شوشتر و جز آن گرفت (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۷۰۲/۱). منابع نشان نمی‌دهند که این اموال چه نسبتی با مالیات منطقه دارد. آیا این مبالغه، همه یا بخشی از مالیات منطقه یا کاملاً مازاد بر آن است؟ این عبارت‌ها نشان می‌دهند که به‌واسطه بی‌توجهی دربار تیموری، عملاً دست حکمران آنان در خوزستان باز بود تا به هر طریق و اندازه ممکن، از افراد متمول و متنفذ منطقه، مالیات (به عبارت بهتر، باج) بگیرند؛ چنان‌که حکمرانی

۷۹۵ق مطیع تیموریان شده بودند (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۷۰۸/۱، ۷۲۱)؛ ولی تردد خودسرانه ایلات تحت فرمان‌شان در هنگام جابه‌جایی فصلی در خوزستان، مانع بسیار مهم تسلط تیموریان بر خوزستان بود؛ چنان‌که بارها، میان آنان جدال به وقوع پیوست (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج. ۷۲۶/۲-۷۲۷، ۷۳۰، ۸۸۴، ۸۸۹، ۹۰۹). سرانجام در سال ۸۲۷ق ابراهیم سلطان با لشکرکشی به مناطق سکونت طوایف لر، سلسله اتابکی لر بزرگ را منقرض ساخت (غفاری، ۱۳۹۶، ص. ۱۷۲؛ بدلیسی، ۱۳۷۷، ص. ۵۶-۵۷). همچنین در سال ۸۲۵ق با حمله به لر کوچک از طریق شوشتر و پیشروی تا بروجرد (جعفری، ۱۳۹۳، ص. ۷۲) کوشید تا ایلات لر کوچک را نیز از مداخله در خوزستان بازدارد.

دیگر رقیب تیموریان در خوزستان، جلایریان بودند که با استفاده از اختلافات داخلی میان فرزندان عمر شیخ، از سال ۸۱۱ق بر خوزستان مسلط شدند. این سلسله نیز به شاهرخ اظهار اطاعت کردند؛ ولی حدود سه دهه (از ۸۱۱ تا ۸۳۵ق)، حضور و قدرت تیموریان در خوزستان را با مشکل مواجه ساختند (نک: عسقلانی، ۱۹۹۴، ج. ۲۰۶/۳؛ بیانی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۰-۱۱۳).

رقیب دیگر هم ترکمانان قراقویونلو بودند که به خوزستان نیامدند؛ اما حضور و فعالیت‌شان در عراق عجم و بغداد، تیموریان را به اتخاذ سیاست احتیاط‌آمیز در خوزستان وادار می‌کرد تا با ایجاد دولت حایل جلایری از تقابل و رویارویی با ترکمانان جلوگیری کند؛ بنابراین، دولت تیموری حتی پس از آنکه اتابکان لر بزرگ و جلایریان را منقرض کرد، نوعی تقابل با آغاز نهضت مشعشی (نک: جعفری، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۲-۱۱۳)، نشان داد که به‌واسطه حضور پررنگ ترکمانان چندان توفیقی برای اعمال سلطه و حاکمیت بر خوزستان نداشت.

ب- ناکارآمدی و ضعف نظام اداری

چنان‌که پژوهشگران نشان داده‌اند، تیموریان از منظر

- ناامنی اجتماعی

با توجه به شواهد تاریخی می‌توان ناامنی اجتماعی را مهم‌ترین ره‌آورد حاکمیت تیموریان بر خوزستان دانست. پیش‌تر گفته شد که شهرها و نواحی خوزستان به‌صورت مسالمت‌آمیز تسلیم شدند؛ لذا از کشتار ویرانی لشکریان تیموری رهیوند؛ ولی طبیعی است که این تسلیم شدن، نتیجه دلهره و هراس اهل خوزستان از آوازه خشونت لشکریان تیموری بوده باشد. علاوه‌بر این، با توجه به تزلزل قدرت تیموریان، هر چند وقت یک بار، شورش‌های در اطراف خوزستان حادث می‌شد. لشکریان تیموری برای سرکوب شورشیان، به تاخت‌وتاز پرداخته، با حمله به ساکنان منطقه، از طریق «نهب و تاراج» مایحتاج خود را تأمین می‌کردند (یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ۱۰۱۱/۲، ۱۱۰۴، ۱۱۱۳، ۱۱۱۵، ۱۲۲۵).

ازسوی دیگر ساکنان خوزستان به دو دسته یک‌جانشین و کوچ‌نشین تقسیم می‌شدند که معمولاً ایلات در هنگام جابه‌جایی فصلی به املاک و مزارع پیرامون تعرض می‌کردند (نک: همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۶۰؛ ابن بطوطه، ۱۹۹۷م، ج ۱، ۱۸۷۲)؛ ولی هیچ گزارشی درباره اقدام تیموریان برای مقابله با آن در دست نیست. طبیعی است که این قضیه، مردم یک‌جانشین خوزستان را به ستوه آورده، امنیت اجتماعی را زایل ساخته باشد. افزون‌بر این، ظاهراً در تزلزل قدرت تیموریان در جنوب عراق و نواحی مجاور، برخی افراد و گروه‌ها به راهزنی برخاسته، به کاروان‌ها دست‌درازی می‌کردند (یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ۷۲۷/۱، ۷۳۸). این موضوع نیز بر ناامنی اجتماعی می‌افزود.

ج- افول اقتصادی

جلگه خوزستان، متشکل از آبرفت رودخانه‌های کرخه، کارون و شاخه‌های آن‌ها، حاصلخیزی فراوانی دارد. این حاصلخیزی خاک، همراه با جریان رودهای متعدد و تابش کافی نور خورشید، وضعیت بسیار

موسوم به «شروان»، «دل به جمع مال بسته، دست استیلا برگشاد و... وجه بسیار به زجر و اضطراب بستند و بعضی از کلانتران حویزه را به قتل آورد» (یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ۱۰۱۲/۲). علاوه‌بر این، فرماندهان لشکرهای اعزامی به خوزستان، نیز اموال کارگزاران حاکم بر خوزستان را مصادره می‌کردند؛ چنان‌که یکی از آنان «همه [کارگزاران خوزستان] را مفرد کرد و وجه بسیار از ایشان مستخلص گشت» (یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ۱۱۱۶/۲). بدیهی است که این شیوه حکمرانی، بر نابسامانی اوضاع اجتماعی و اقتصادی خوزستان تأثیرات شگرف نهاده باشد.

پیامدهای استیلا تیموریان

مدت حکومت بیش از نیم‌قرن بر خوزستان، آثار و نتایج معتناهایی داشت که باوجود کمی داده‌ها، می‌توان آن‌ها را در سه محور به‌صورت زیر دسته‌بندی کرد:

پیامدهای اجتماعی

از نظر اجتماعی «کشتار جمعیت انسانی و ویرانی آثار مدنی» را بایستی مهم‌ترین و آشکارترین پیامد غلبه نظامی و خشن تیمور بر مناطق تحت سلطه دانست؛ چنان‌که به قول مورخان، تیمور خود درباره بغداد معترف بود که «اهالی بغداد به‌واسطه مخالفتی که با عساکر ما بنیاد نهادند و بر آن محکم بایستادند خود را و مملکت را بر باد دادند و از آسیب قهر و انتقام ما آن دیار به یکبار بر افتاد» (یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ۱۱۹۹/۲). این گفته‌ها را می‌توان به دیگر صفحات و نواحی قلمرو تعمیم داد؛ البته ساکنان خوزستان بدون مقاومت، تسلیم شدند و طبیعتاً بایستی از کشتار در امان بوده باشند؛ اما این غلبه نظامی، پیامدهای اجتماعی و اقتصادی آشکاری داشت که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

می‌تاخت و برای تأمین هیزم و خوراک مرکب‌هاشان به مزارع کشاورزی و باغ‌ها دست‌اندازی کرده، برای هزینه‌های خود به تاراج اموال مردم می‌پرداختند (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج. ۴، ۶۴۴، ۶۷۹، ۶۹۴، ۷۲۱، ۹۵۳). در این باره هیچ گزارشی مستقیمی دربارهٔ خوزستان در دست نیست؛ اما با توجه به عادت این لشکریان، محتمل است که در هنگام تردد لشکریان در خوزستان نیز چنین رفتارهایی اتفاق افتاده باشد. گفتنی است که هم‌زمان با این قضایا، برخی مشکلات طبیعی همچون خشک‌سالی، آفت و به‌دنبال آن قحطی (جعفری، ۱۳۹۳، ص. ۷۲؛ مقریزی، ۱۹۹۷م، ج. ۷، ۲۳۱/۷) نیز خوزستان و نواحی پیرامون را در بر می‌گرفت که به زندگی اجتماعی ساکنان آسیب می‌زد.

به نظر می‌رسد که به‌واسطهٔ شیوهٔ اداری ضعیف تیموریان، هم‌زمان با مشکلات طبیعی، بسیاری از تأسیسات کشاورزی همچون بندها و جوی‌ها آسیب‌دیده، بخشی از مزارع ویران و به زمین بایر مبدل شده باشند؛ چنان‌که در شوشتر به‌عنوان مرکز خوزستان «به‌سبب کثرت فتن و انقلابات اوضاع آن حدود، اختلال پذیرفت... و املاک ایشان روی به خرابی نهاد» (حسینی شوشتری، ۱۳۴۳ق، ص. ۳۳) یا به قول مورخ دیگر «اختلال بسیار به حال اهالی آن حوالی راه یافت» (حسینی شوشتری مرعشی، ۱۳۵۲، ص. ۱۷). این جمله‌ها و عبارات‌ها وارد جزئیات نمی‌شوند؛ ولی به‌صورت کلی بیان‌کنندهٔ پیامدهای نامناسب و مخرب حکومت تیموریان بر خوزستان به‌ویژه کرسی آن، شوشتر است.

از دیگر فعالیت‌های اقتصادی، در خوزستان، تجارت بود. صرف‌نظر از موقعیت ارتباطی ویژه ایالت، آبادانی بازارهای شوشتر در اواخر عهد ایلخانی و حضور مردمانی از نواحی مختلف همچون کرمان، خراسان، هند، سند، ختن و جز آن در این شهر (تاریخ شاهی

مناسبی جهت رشد و توسعهٔ کشاورزی در خوزستان فراهم ساخته بود. از آنجاکه این موضوع جز با آبیاری مصنوعی فراهم نمی‌شد، ساکنان این ولایت از دیرباز با حفر نهرهای بسیار و بستن انواع بند و سد بر روی مسیر رودخانه‌ها، آب را از بستر رودها بالا آورده، در نهرهای احدائی، جاری ساخته و از طریق آن مزارع فراوان ایجاد کرده بودند که با توجه به گرمای هوا، محصولات منطقه عمدتاً نیشکر، غلات (عمدتاً گندم، جو و برنج)، پنبه، و انواع میوه‌های گرمسیری همچون خرما و مرکبات اعم از نارنج، ترنج، لیمو و جز آن بوده است؛ چنان‌که نیشکر این منطقه به اقصانقاط جهان صادر می‌شد (مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۰۹-۱۱۲؛ شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۶۸/۱؛ شوشتری، ۱۳۶۳، ص. ۴۱-۴۲، ۶۵-۶۶). بر این اساس، می‌توان گفت که اساس اقتصاد خوزستان بر کشاورزی استوار بود، اگرچه از قرن چهارم هجری، به تدریج با ویرانی بندها و تخریب نهرها، روند ضعف، زوال و انحطاط اقتصادی در خوزستان آغاز شده بود و در قرن‌های بعدی ادامه یافت (Pyne, 1982, p. 267)؛ چنان‌که در اواخر عهد ایلخانان خواجه رشیدالدین، هویزه را «مسکن اسد و مقام لصوص» تلقی کرده است (همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۶۱). این عبارت، خود‌گویای افول کشاورزی است که به غلبهٔ عشایر نافرمان در آن ناحیه منجر شده بود.

تیموریان هیچ اقدامی دربارهٔ جلوگیری از دست‌درازی ایلات به یک‌جانشینان انجام ندادند و با تردد مداوم، لشکر تیموریان خود نیز به کشاورزی و کشاورزان منطقه آسیب می‌زدند؛ چنان‌که با آشفتگی سیاسی بعد از مرگ تیمور، عملاً قلمرو تیموری به چند بخش تقسیم شد و علاوه بر رقابت با یکدیگر، در درون خود نیز دچار اختلاف شدند. هریک از این مدعیان، برای تحمیل سلطهٔ خود به مناطق مختلف

کامل و تمام بودند خانه کوچ به سمرقند برند» (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۳۳۵). با توجه به این اقدام، محتمل است که درباره خوزستان نیز چنین اقدامی صورت گرفته باشد. به‌ویژه که مهارت بافندگان شوستری در تولید و بافت دیبای شوستری قبل از حمله مغول زبانزد بود که بخشی از آنان در عهد ایلخانان و جلایریان، به بغداد کوچانده شده بودند (بیانی، ۱۳۸۲، ص. ۳۶۹).

دام‌پروری به‌عنوان منبع درآمد عده فراوانی از اهالی، یکی دیگر از فعالیت‌های اقتصادی ساکنان خوزستان را شکل می‌داد. وجود مراتع و چراگاه‌های فراوان در بخش‌های مختلف این منطقه، مکان مناسبی برای پرورش حیواناتی نظیر گاو‌میش، گوسفند، شتر، اسب، استر، الاغ و جز آن را فراهم ساخته بود. توصیف عملکرد لشکریان تیموری در خوزستان و پیرامون آن با عنوان‌هایی همچون «تاخت کردن»، «تاراج»، «غارت»، «نهب» و «گرفتن غنائم»، نشان از آن دارد که دام‌پروران این منطقه، معمولاً آماج حمله لشکریان تیموری بودند؛ لذا در زمان حاکمیت تیموریان بر خوزستان، دام‌پروری نیز به‌شدت آسیب دید.

– پیامدهای فرهنگی

شناخت پیامدهای فرهنگی حاکمیت تیموریان مستلزم بازکاوی سیاست فرهنگی-مذهبی حکومت تیموریان است. تیمور که قدرت خود را بر دوش ایلات ترک و مغول استوار ساخته بود، برای کسب مشروعیت، یکی از نوادگان چنگیز به نام سیورغتمش و پس از وی، محمود خان را به منصب خانی نشاناد و خود را همچنان امیر نامید.

قراختایان، ۱۳۵۵، ص. ۱۱۶؛ ابن بطوطه، ۱۹۹۷م، ج. ۲/۲۰-۲۳)، مؤید رونق نسبی تجارت در خوزستان پیش از تیموریان است. با توجه به نامه‌نگاری تیمور با دربار مملوکان با هدف «امنیت یافتن راه‌ها و تردد تجار» (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۷۳۷) و نیز تلاش‌های وی برای سرکوب یاغیان اطراف عراق، و بازگشایی راه حج (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۱/۷۲۷، ۷۳۸، ۷۴۸)، به نظر می‌رسد که در دوره حاکمیت تیموریان، به‌واسطه ناامنی، غلبه ایلات و تردد لشکریان، راه‌ها ناامن گشته و تجارت خوزستان و جنوب عراق به‌شدت افول کرده باشد. تلاش تیمور و صدور فرمان بازسازی مناطق ویران‌شده، با هدف اینکه «در سال آینده محمل حجاز از آنجا روانه شود» (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۲/۱۱۹۹)، به‌واسطه مرگ او و منازعات داخلی فرزندان، ناکام ماند؛ چراکه در فاصله ۸۱۴ تا ۸۳۲ق راه حج تقریباً بسته شده، هیچ کاروانی نتوانست به حج برود (عسقلانی، ۱۹۹۴م، ج. ۳/۴۰۵؛ مقریزی، ۱۹۹۷م، ج. ۶/۴۸۹؛ ج. ۷/۱۸۰؛ ابن تغری بردی، ۱۹۷۱م، ج. ۱۴/۳۲۲).

برخی از ساکنان شهرهای خوزستان نیز به در قالب اصناف پیشه‌وری در بازار شهرها فعالیت می‌کردند. تیمور در جریان تاخت و تازهای خود، معمولاً در تلاش بود تا صاحبان حرف و پیشه‌وران مناطق مفتوحه را به ماوراءالنهر و اطراف سمرقند کوچ دهد. در منابع تاریخی هیچ گزارشی از این نوع، درباره خوزستان در دست نیست. او در سال ۷۹۵ق بغداد را نیز بدون مقاومت تصرف کرد؛ ولی بعد از فتح، فرمان داد که «زنان سلطان احمد، و علاءالدوله پسرش با هنروران از اصناف محترفه و پیشه‌وران دارالسلام که هریک در قسمی

سکه تیمور کورکان (منبع: مجموعه شخصی)
 روی سکه: السلطان الاعظم سیورغتمش خان الامیر الاعظم تیمور کورکان.
 [ضرب] ایذج (ایذه) [سنه] سبع ثمانین سبعمائہ (۷۸۷ق).
 پشت سکه: لاله‌الاله محمد رسول‌الله.
 حاشیة پشت سکه: ابوبکر، عمر، علی، عثمان.
 جنس: نقره وزن: ۱.۹۶ گرم قطر: ۲۱ میلی‌متر.

سکه تیمور کورکان (علاء‌الدینی، ۱۳۹۷، ص. ۶۰)
 روی سکه: السلطان محمود خان [امیر] تیمور کورکان.
 پشت سکه: عدلیة دزفول.
 جنس: مس وزن: ۴.۲۰ گرم قطر: ۲۱.۴۰ میلی‌متر.

به مذهب حنفی، توجه به سادات، شیعیان، تشیع و شعائر شیعی را برجسته ساخت.

احترام به سادات به‌عنوان سلاله رسول‌الله (ص) در دربار تیموریان رواج تام داشت (شامی، ۱۳۶۳، ص. ۹). همچنین، از توجه به شیعیان و شعائر مذهبی آنان، به‌ویژه بارگاه‌های ائمه شیعه (ع)، غفلت نکرد؛ چنان‌که علاوه بر آبادانی و زیارت حرم امام رضا(ع) در مشهد، به زیارت کربلا و نجف نیز توجه داشتند (یزدی، ۱۳۸۷،

تیمور به‌عنوان فردی معتقد به آیین تسنن (از نوع حنفی)، همچون ایلخانان، در تقابل با مملوکان و خلفای عباسی مصر، با مشکل سیاسی-مذهبی مواجه شد؛ از یک سو، در نظر اهل سنت، تنها پیشوای مشروع، خلیفه بود و تمکین به خلیفه واجب می‌نمود و از سوی دیگر، او حکومت را با پشتوانه ایلات ترک و مغول، با سیادت اسمی خان‌های مغول، به دست آورده بود؛ لذا در سیاست مذهبی خود، ضمن پایبندی

جنوبی عراق را زیر فرمان گرفتند. با توجه به گرایش‌های شخصی بسیار قوی به تشیع در میان جلایریان (نک: Roemer. Mazzaoui, 1972, p. 64; 1986, p. 9)، حکومت آنان می‌تواند یکی از عوامل تقویت گرایش به تشیع در خوزستان باشد.

۲- وحدت یافتن خوزستان با حله و جنوب عراق

این‌گونه که به نظر می‌آید، یکی دیگر از عوامل تقویت تشیع ایجاد یکپارچگی جغرافیایی بین خوزستان با صفحات جنوبی عراق به مرکزیت حله باشد؛ چنان‌که قبلاً هم اشاره شد، در اواخر عهد عباسیان، خوزستان به‌عنوان ضمیمه بغداد، به‌عنوان مرکز خلافت و مرکز قدرت تسنن درآمد بود. با سقوط بغداد، قدرت تسنن ضعیف شد؛ ولی پیوند اداری خوزستان با بغداد تا اواسط حکومت جلایری ادامه داشت (جویی، ۱۳۷۵، ج. ۴۶/۱-۴۵؛ امام، ۱۳۷۹، ص. ۲۸۳-۲۸۴). از اواخر قرن هشتم هجری خوزستان به‌دست حکمرانان آل مظفر افتاد و از نظر اداری-جغرافیایی با فارس پیوند یافت. تیمور نیز آن ایالت را ضمیمه و تابع فارس قرار داد؛ اما برخی شواهد نشان می‌دهند که او مهار شورشیان در نواحی جنوبی عراق را از طریق خوزستان انجام می‌داد. این بدان معنا است که نواحی جنوب عراق را نیز ضمیمه خوزستان کرده بود تا از بازگشت احتمالی سلطان احمد جلایری پیشگیری کند.

با مرگ تیمور و احیا سلسله جلایریان خوزستان، که بر صفحات جنوبی عراق از بصره تا حله نیز فرمان می‌راندند، مجدداً این ایالت از فارس جدا شد. بعد از تجدید استیلای تیموریان بر ایالت، خوزستان همراه با نواحی جنوب عراق (از بصره تا وسط و حله) دوباره تحت تابعیت فارس قرار گرفت (شجاع، ۱۳۵۰، ص. ۳۸۴؛ جعفری، ۱۳۹۳، ص. ۷۲؛ سمرقندی، ۱۳۸۳، ج. ۵۰۷/۳)؛ لذا معلوم است که در طول نیمه اول قرن نهم

ج. ۷۳۳/۱؛ ج. ۱۱۰۴/۲). رکن دیگر سیاست مذهبی تیمور، احترام به صوفیان و دراویش بود. بر اساس این سیاست‌های مذهبی شاید بتوان پیامدهای فرهنگی حاکمیت تیموریان در خوزستان را چنین دسته‌بندی کرد:

الف- رشد و رونق تشیع در خوزستان

خوزستان، به‌واسطه نزدیکی و سهولت ارتباط با عراق و کوفه، از دیرباز یکی از مراکز حضور شیعیان محسوب می‌شد؛ اما بر اساس روایات تاریخی، تا اواسط قرن هشتم هجری، بیشتر ساکنان منطقه از نظر فقهی پیرو مذهب حنفی و از نظر کلامی بر روش معتزله به‌آیین حنفی معتقد بودند (مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۰؛ شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۷۱/۱). با توجه به شیوه حاکمیت جلایریان و آل مظفر بر این ایالت در نیمه دوم قرن هشتم هجری، می‌توان گفت که همان بافت مذهبی منطقه تا زمان غلبه تیموریان تداوم داشته است. تردیدی نیست که هم‌زمان با زوال حاکمیت تیموریان و غلبه مشعشعیان در آغاز نیمه دوم قرن نهم هجری، مذهب شیعی در خوزستان بسیار رواج یافته بود که ضمن تسهیل غلبه مشعشعیان، تا عهد صفوی هم تداوم یافت. شاید بتوان نحوه اثرگذاری حاکمیت تیموریان را بر این موضوع به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

۱- حکمرانان متمایل به تشیع در خوزستان

با غلبه تیمور بر خوزستان، زمینه برای حکومت برخی افراد شیعه‌مذهب در خوزستان فراهم شد. تیمور بعد از فتح خوزستان، مسعود سربدار (خواهرزاده علی مؤید سربدار) را از ۲۰ ربیع‌الآخر ۷۹۵ق تا صفر ۷۹۶ق به حکومت خوزستان و شوشتر گماشت (بزدی، ۱۳۸۷، ج. ۷۰۷/۱، ۷۴۹؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۷۵۶/۲). علاوه بر این، بعد از مرگ تیمور، فرمانروایان سلسله جلایری به‌مدت بیش از دو دهه خوزستان و صفحات

هجری، عملاً خوزستان با صفحات جنوبی عراق پیوند یافته و یک واحد جغرافیایی یکپارچه‌ای درآمده بود.

چنان‌که معلوم است حله، از اواخر قرن چهارم هجری در نقش مرکز قدرت برای خاندان شیعه‌مذهب مزیدی ظاهر شد؛ ولی بعد از سقوط بغداد در زمان ایلخانان، این شهر از شکوفایی بسیار برخوردار شده و با داشتن علمایی همچون علامه حلی به‌عنوان مهم‌ترین مرکز فکری و علمی تشیع نامبردار شد (نک: حاجی تقی، ۱۳۸۸، ص. ۴۰-۵۱). این اهمیت فرهنگی با حضور شخصیتی چون ابن‌فهد حلی تا نیمه قرن نهم هجری ادامه داشت؛ چنان‌که ابن‌فهد حلی حتی موفق شد در جلسه مناظره، ضمن غلبه بر حریفان، اسپند میرزا قراقویونلو را به مذهب تشیع دعوت کند (شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۳۹۵/۲). طبیعی است که وحدت سیاسی-اداری بین خوزستان و حله که در زمان حاکمیت تیموریان ایجاد شد، به تبادل فرهنگی ساکنان دو منطقه و انتشار مذهب اهالی حله در میان ساکنان شوشتر و خوزستان کمک کند.

ب - مرکزیت فرهنگی شوشتر و علمای آن

تا پیش از قرن هشتم هجری، شوشتر به محصولات کشاورزی، صنعتی و در برخی مواقع حتی اقلیمی شهرت داشت؛ اما از زمان غلبه حکام تیموریان بر این منطقه، این شهر به مرکز فکری و فرهنگی برای علمای شیعه مبدل شد (شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۷۱/۱). یکی از دلایل آن را مهاجرت و استقرار سادات مرعشی در این شهر دانسته‌اند؛ ولی درباره زمان این موضوع خیلی مبهم سخن گفته شده است. از آنجاکه نجم‌الدین محمود، از نخستین سادات مرعشی است که از آمل به شوشتر آمده بود. به نظر می‌رسد که مهاجرت وی با تزلزل قدرت مرعشیان به‌واسطه حملات تیمور در سال ۷۸۷ق ارتباط داشته باشد (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۵۵۶/۱). گویا نجم‌الدین محمود که در همان سال به عتبات رفته بود، پس از اطلاع از حمله تیمور به خاندان خود در مازندران، رغبتی برای

بازگشت به آمل نداشته، ضمن ازدواج با دختر سید عزالدین نقیب شوشتر، در شهر مستقر و میراث‌خوار مادی و معنوی نقیب شد (شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۷۱/۱: حسینی شوشتری مرعشی، ۱۳۵۲، ص. ۱۷). با تلاش‌های نجم‌الدین و فرزندانش جمع فراوانی از اهالی شوشتر و خوزستان به مذهب تشیع گرایش یافتند؛ چنان‌که در آغاز دولت صفویه، شیعیان شوشتر خود را پیروان مذهب مرعشیان معرفی می‌کردند (حسینی شوشتری مرعشی، ۱۳۵۲، ص. ۲۰). بر این اساس، شکوفایی تشیع در شوشتر را می‌توان یکی از پیامدهای حاکمیت تیموریان بر خوزستان در نظر گرفت. این روند رشد تشیع در شوشتر در سال‌های بعدی نیز تداوم یافت؛ چنان‌که در زمان صفویه، شوشتر به‌عنوان مرکز بسیار مهمی برای تشیع و شیعیان تبدیل شد.

ج - رشد تصوف و جریان‌های صوفی

تصوف در جامعه ایرانی از قرن‌های نخستین اسلامی آغاز شده بود؛ اما در دوره مغولان شرایط و زمینه‌های مناسب برای رشد بیش از پیش تصوف فراهم شد. واپسین ایلخانان و کارگزاران آنان با احداث خانقاه و همچنین اهدای هدایا به مرشدان طریقت‌های صوفیانه (همدانی، ۱۳۵۸، ص. ۴۸-۴۹، ۱۶۵، ۲۴۵-۲۴۶) به رشد و توسعه تصوف کمک کردند. این روند را حکمرانان و سلسله‌های بعد از ایلخانان (نخجوانی، ۱۹۶۴، ج. ۲۳۱/۲-۲۳۴، ۳۰۱) نیز ادامه دادند. در عهد تیموریان نیز با توجه به اوضاع اجتماعی و همچنین حمایت تیموریان از اهالی خانقاه (یزدی، ۱۳۸۷، ج. ۳۳/۱-۳۵، ۲۳۳، ۶۹۵)، توجه به تصوف و شیوخ متصوفه رونق فراوان داشت (شیبی، ۱۹۶۶، ص. ۱۶۷-۱۷۵). علاوه بر این، تداوم ارتباط تصوف و تشیع در دوره تیموریان، زمینه اختلاط، امتزاج و تأثیرگذاری متقابل میان تعالیم آموزه‌های تصوف و تشیع (شیبی، ۱۹۶۶، ص. ۱۷۶-

تیموریان تقریباً هیچ‌گاه روی آرامش به خود ندید و نابسامانی اجتماعی در آن پدید آمد. طبیعی است که این اوضاع، بستر مناسبی برای گرایش‌های منجی‌گرایانه بوده باشد.

و- پیدایش نهضت مشعشی

سرانجام آنکه مهم‌ترین پیامد فرهنگی حاکمیت تیموریان پیدایش نهضت مشعشی بود. محمد بن فلاح معروف به مشعش که به‌عنوان یکی از نوادگان امام موسی کاظم (ع) شناخته می‌شد، در زمان حاکمیت تیموریان، در واسط به دنیا آمد و در بستر اجتماعی خوزستان نشو و نما یافت (شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۶۸/۱؛ ج. ۳۹۵/۲). او که در حله نزد ابن‌فهد حلی و حافظ برسی تعلیم یافته بود، به‌عنوان سیدی شیعه‌مذهب، با گرایش به تصوف و غلوهای صوفیانه، سردمدار نهضتی سیاسی-مذهبی شد و با ادعای مهدویت یا نیابت مهدی به بهره‌برداری از احساسات و انتظارات منجی‌گرایانه جامعه پرداخت (جعفری، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۲؛ روملو، ۱۳۴۹، ص. ۳۴۵-۳۴۶؛ شبیبی، ۱۹۶۶م، ص. ۳۰۲-۳۰۷). بدین‌سان پیداست که نهضت مشعشیان نقطه تلاقی همه این جریان‌ها بود. بدین معنا که سید محمد با استفاده از اوضاع اجتماعی-سیاسی خوزستان، و ادغام هر سه جریان تشیع، تصوف و منجی‌گرایی، مهم‌ترین نهضت سیاسی-مذهبی را در گستره جغرافیایی وسیع از فرات تا کارون در قرن‌های میانه را رقم زد. او با استفاده از ضعف قدرت تیموریان و رقابت میان تیموریان و قراقویونلوها، در سال ۸۴۵ق پایه‌های قدرتی را در خوزستان و صفحات جنوبی عراق گذاشت که توسط جانشینانش تا سال ۹۱۴ق به‌صورت مستقل و پس‌از آن به‌عنوان کارگزار صفویان ادامه یافت و بدین ترتیب سرنوشت سیاسی و فرهنگی خوزستان را برای همیشه دگرگون ساخت.

۱۷۷) را فراهم کرد که به پیدایش نهضت‌های صوفی-شیعی در ایران‌زمین منجر شد. در این روند، علاوه بر اثرگذاری تشیع بر تصوف، گرایش به تصوف نیز در میان علمای شیعه رو به فزونی نهاد. این فرایند، در اوایل قرن نهم هجری در حله، به‌عنوان کانون اصلی تشیع در آن دوره، رواج یافت؛ چنان‌که دو تن از علمای آن، ابن‌فهد و حافظ رجب برسی به‌عنوان علمای شیعی متمایل به تصوف شناخته می‌شوند (شوشتری، ۱۳۷۷، ج. ۳۹۵/۲). حضور و فعالیت این دو تن در حله، هم‌زمان با دوران حیات و کودکی سید محمد مشعش، بر او تأثیر بسیار گذاشت.

د- رشد منجی‌گرایی به‌متابۀ نتیجه نابسامانی‌های

اجتماعی

از دیرباز در جامعه ایرانی عقیده به ظهور منجی رواج داشت؛ اما وقتی که اوضاع سیاسی-اجتماعی آشفته‌تر می‌شد این باور به ظهور منجی هم شدت می‌گرفت؛ چنان‌که در قرن اول هجری علیه امویان، و همچنین در زمان حمله چنگیز و غلبه مغول. در نیمه اول قرن نهم هجری با آشفته شدن اوضاع سیاسی-اجتماعی و در پی غلبه تیموریان، در بسیاری از نقاط ایران گرایش به ظهور منجی نیز افزایش یافت. در این زمان نهضت‌های صوفیانه در سراسر قلمرو ایرانی در حال فعالیت و بروز بودند همچون نوربخشیه، حروفیه، و جز آنکه همه آنان مهدویت را یکی از مهم‌ترین اصول و تعالیم خود تعریف کرده بودند.

حضور و استقرار اعضای خاندان تیموری در ایلاتی همچون خراسان و فارس، آرامش و رونق اقتصادی-اجتماعی را در پی آورد (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج. ۲۶۹/۱؛ طهرانی، ۱۳۵۶، ص. ۳۰۷)؛ اما در خوزستان چنین نبود. خوزستان به‌عنوان ایالتی در حاشیه قلمرو تیموری در زمان استیلای

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که منطقه خوزستان، بدون ابراز مقاومت در سال ۷۹۵ق به تصرف تیمور درآمد. حکومت تیموریان بر این ایالت بیش از نیم‌قرن به طول انجامید؛ اما با توجه به دو ویژگی برجسته حکومت تیموریان بر خوزستان، یعنی تزلزل قدرت و ضعف نظام اداری، پیامدهای مناسبی نداشت. تزلزل قدرت تیموریان در خوزستان معلول عواملی همچون غلبه ایلات بر بافت جمعیتی منطقه، بُعد مسافت بین خوزستان تا پایتخت، نامطبوع بودن آب‌وهوای منطقه، وجود رقبای سیاسی متعدد و جز آن، بود؛ چنان‌که هیچ‌گاه حکومت تیموریان بر خوزستان استحکام نیافت و در تعامل حکمرانان تیموری با اهالی خوزستان، «مصادره» و «غارت» رویکرد غالب بود؛ از این رو، حاکمیت تیموریان بر خوزستان، تأثیرات شگرفی در اوضاع منطقه داشت که از آن میان می‌توان به ناامنی اجتماعی، رکود اقتصادی از طریق اختلال در کشاورزی، تجارت و کوچ پیشه‌وران اشاره کرد. سیاست مذهبی و فرهنگی تیموریان نیز اجازه داد تا به واسطه عواملی همچون انتصاب حکمرانان شیعی و ایجاد یکپارچگی سیاسی-اداری بین خوزستان و جنوب عراق، مذهب تشیع در خوزستان توسعه یافته و کرسی ایالت، شوشتر به‌عنوان مرکزی فرهنگی برای تشیع و شیعیان مبدل شود. علاوه‌بر این، در نتیجه نابسامانی اجتماعی، و مطابق با سیاست مذهبی تیموریان تصوف و میل به منجی‌گرایی نیز در منطقه گسترش یافت. سرانجام ظهور نهضت سیاسی-مذهبی مشعشعی را می‌توان به‌عنوان برآیند سه جریان (رشد تشیع، تصوف و منجی‌گرایی)، پیامد حاکمیت تیموریان بر خوزستان به شمار آورد.

منابع

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله الطنجی (۱۹۹۷م). *تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار* (تحقیق عبدالهادی التازی؛ ج. ۲). مطبوعات ألة‌تیمیدالکلیة کلممغربیة.
- ابن تغری بردی، جمال‌الدین یوسف (۱۹۷۱م). *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة* (تحقیق جمال محمد محرز و فهیم محمد شلتوت؛ ج. ۱۴). الهيئة المصرية العامة للتألیف و النشر.
- امام (اهوازی)، سید محمدعلی (۱۳۷۹). *تاریخ خوزستان* (عبدالمحمد روح‌بخشان، ویراستار). انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بدلیسی، شرف‌الدین (۱۳۷۷). *شرفنامه* (ویلیام زرنوف، مصحح). اساطیر.
- بیانی، شیرین (۱۳۸۲). *تاریخ آل‌جلایر*. دانشگاه تهران.
- تاریخ شاهی قراختاییان* (۱۳۵۵). (محمد ابراهیم باستانی پاریزی، مصحح). بنیاد فرهنگ ایران.
- جعفری، جعفر بن محمد بن حسن حسینی (۱۳۹۳). *تاریخ اولاد تیمور از تواریخ ملوک و انبیاء* (مقدمه و تصحیح عباس زریاب خویی). مورخ.
- جوینی، عظاملک (۱۳۷۵). *تاریخ جهانگشای* (محمد قزوینی، مصحح؛ ج. ۲). دنیای کتاب.
- حاجی تقی، محمد (۱۳۸۸). *جغرافیای تاریخی حله*، بستر شکوفایی مدرسه حله در دوره ایلخانی. *تاریخ ایران*، ۲(۱)، ۳۹-۵۵.
- https://irhj.sbu.ac.ir/article_94274.html
- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله خوافی (۱۳۸۰). *زبنة التواریخ* (سیدکمال حاج‌سیدجوادی، مصحح؛ ج. ۱-۴). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله خوافی (۱۳۵۰). *ذیل جامع التواریخ رشیدی* (مقدمه، حواشی و

شامی، نظام‌الدین (۱۳۶۳). *ظفرنامه* (پناهی سمنانی، ویراستار). بامداد.

شجاع (۱۳۵۰). *انیس الناس* (به‌کوشش ایرج افشار). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

شوشتری، قاضی نورالله (۱۳۷۷). *مجالس المؤمنین* (ج. ۱-۲). اسلامیه.

شوشتری، میر عبداللطیف خان (۱۳۶۳). *تحفة العالم* (صمد موحد، مصحح). طهوری.

شیبی، مصطفی کامل (۱۹۶۶م). *الفکر الشیعی و النزعات الصوفیه حتی مطلع القرن الثانی عشر الهجری*. مکتبه النهضة.

طهرانی، ابوبکر (۱۳۵۶). *کتاب دیار بکریه* (نجاتی لوغال و فاروق سومر، مصحح). طهوری.

عسقلانی، ابن حجر (۱۹۹۴م). *إنباء الغمر بأبناء العمر* (حسن الحبشی، محقق). وزارة الاوقاف.

علاء‌الدینی، بهرام (۱۳۹۷). *سکه‌های ایران دوره گورکانیان: تیموریان* (پویا علاء‌الدینی، ویراستار). پازینه.

غفاری، قاضی احمد (۱۳۹۶). *تاریخ جهان‌آرا* (به‌اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار). اساطیر.

کاشانی، عبدالله بن محمد (۱۳۴۸). *تاریخ اولجا ایتو: تاریخ پادشاه سعید غیاث‌الدین اولجا ایتو سلطان محمد (مهین همبلی، مصحح)*. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). *نزهة مُلقلة قوّة* (گای لیسترانج، مصحح). دنیای کتاب.

مقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی (۱۹۹۷م). *السلوک لمعرفة دول الملوک* (محمد عبدالقادر عطا، محقق؛ ج. ۶ و ۷). دار الکتب العلمیه.

میرجعفری، حسین (۱۳۸۸). *تاریخ تیموریان و ترکمانان*. سمت

میرخواند، محمد بن خواندشاه (۱۳۳۹). *تاریخ*

تعلیقات خانابا بیانی). انجمن آثار ملی.

حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله خوافی (۱۳۸۷). *جغرافیای حافظ ابرو* (صادق سجادی، مصحح؛ ج. ۲). میراث مکتوب.

حسینی شوشتری مرعشی، علاء‌الملک (۱۳۵۲). *فردوس در تاریخ شوشتر و بعضی مشاهیر آن* (میر جلال‌الدین حسینی ارموی، مصحح). انجمن آثار ملی.

حسینی شوشتری، عبدالله بن نورالدین (۱۳۴۳ق). *تذکره شوشتر* (خان بهادر مولی بخش و محمد هدایت حسین، مصحح). اشیاتک سوسایتی بنگاله.

خوافی، فصیح (۱۳۳۹). *مجمل فصیحی* (به‌کوشش محمود فرخ؛ ج. ۳). باستان.

خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۸۰). *حبيب السیر فی اخبار افراد بشر* (ج. ۳). خیام.

رحمتی، محسن (۱۳۹۷). *خاندان برسقی و تحولات عصر سلجوقی*. پژوهش‌های تاریخی، ۱۰(۱)، ۱۱۱-۱۲۷.

<https://doi.org/10.22108/jhr.2017.83577>

رحمتی، محسن (۱۴۰۰). *خاندان حکومت‌گر بنوشومله؛ مسئله مشروعیت و سیاست‌های محلی آن*. پژوهش‌نامه تاریخ‌های محلی ایران، ۹(۲)، ۳۳-۵۵.

<https://doi.org/10.30473/lhst.2021.8045>

رشیدیان، سیف‌الله (بی‌تا). *جغرافیای خوزستان*. اختر شمال.

روملو، حسن بیگ (۱۳۴۹). *احسن التواریخ* (به‌اهتمام عبدالحسین نوایی). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۸۳). *مطلع سعدین و مجمع بحرین* (به‌اهتمام عبدالحسین نوایی؛ ج. ۲، ۳، ۴). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۷۹). *خلد برین: تاریخ تیموریان و ترکمانان* (میرهاشم محدث، مصحح). میراث مکتوب.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۵۸). *سوانح الافکار* (محمد تقی دانش‌پژوه، مصحح). دانشگاه تهران.

یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۷۸). *ظفرنامه* (سید سعید میر محمد صادق و عبدالحسین نوایی، مصحح؛ ج. ۱-۲). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

References

Alaaddini, B. (1998). *Coins of Iran during the Gurkanid: Timurid* (P. Ala' al-Dini, Ed.). Pazinah. [In Persian]

Asqulani, I. H. (1994). *Al-Enba' al-ghomr be abna' al-'Omr* (H. al-Habashi, Ed.). Vezarat al-owqaf. [In Arabic]

Bayani, S. (2003). *History of Al-e Jalayer*. University of Tehran. [In Persian]

Bedlisi, S. (1998). *Sharafnameh* (W. Zarnov, Ed.). Asatir. [In Persian]

Ghaffari, Q. A. (2017). *Tarikh-e Jahan-Ara* (A. Jarbezadar, Ed.). Asatir. [In Persian]

Hafez Abru, S. A. K. (2002). *Zubat al-Tawarikh* (K. Haj Seyyed Javadi, Ed.; Vos. 1-4). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]

Hafez Abru, S. A. K. (2008). *Geography of Hafez Abru* (S. Sajjadi, Ed.; Vol. 2). Miras-e Maktoob. [In Persian]

Hafez Abru, S. A. K. (1971). *Zayl-e Jame' al-Tawarikh-e Rashidi* (K. Bayani, Ed.). Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]

Haji Taqi, M. (2009). *Historical Geography of Hilla, Flourishing Ground of Hilla School in Ilkhanid Period*. *Journal of history of Iran*, 2(1), 39-55.
https://irhj.sbu.ac.ir/article_94274.html [In Persian]

Hamadani, R. F. (1979). *Sawaneh al-Afkar* (M. T. Daneshpajouh, Ed.). University of Tehran. [In Persian]

Hosseini Shushtari, A. b. N. (1925). *Tazkirah-ye Shushtar* (K. B. Mowla Bakhsh & M. H. Hussain, Ed.). Asiatic Society of Bengal. [In Persian]

Hosseini-Shushtari Marashi, A. (1973). *Firdaws dar tarikh-e Shushtar* (M. J. Hosseini Urmavi, Ed.). Anjoman-e Asar-e

روضه اُلصفا (ج. ۴ و ۵). خیام و پیروز.

نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۱۹۶۴م). *دستور الکاتب فی تعیین المراتب* (عبدالکریم علی‌زاده، مصحح؛ ج. ۲). فرهنگستان علوم. انستیتوی خاورشناسی.

نطنزی، معین‌الدین (۱۳۸۳). *منتخب التواریخ معینی* (به‌اهتمام پروین استخری). اساطیر.

نیشابوری، ظهیرالدین (۱۳۳۱). *سلجوقنامه* (با مقدمه اسماعیل افشار). ابن‌سینا.

Melli. [In Persian]

Ibn Battuta, M. (1997). *Tuhfat al-Nazzar fi gharayeb al-Amsar wa ajayeb al-Asfar* (Research by A. al-Tazi, Vol. 2). Mamlakat al-Maghribiya. [In Arabic]

Ibn Taghri bardī, J. Y. (1971). *al-Nojūm ul-Zāhira Fi Molūlk-i Meṣr va al-Qāhira* (Research by J. M. Mahrez & F. M. Shaltoot, Vol. 14). Egyptian General Authority for Authorship and Publishing. [In Arabic]

Imam (Ahwazi), M. A. (1379). *Tarikh-e Khuzestan* (A. Ruhbakhshan, Ed.). Anjoman-e Athar va Mafakher-e Farhangi. [In Persian]

Jafari, J. (2014). *Tarikh-e Awlad-e Timur* (A. Zaryab Khoe, Ed.). Movarrek. [In Persian]

Juwayni, A. (1996). *Tarikh Jahangoshay* (M. Qazvini, Ed.; Vol. 2). Donya-ye Kitab. [In Persian]

Kashani, A. (1969). *Tarikh-e Sultan UlJayto* (M. Hambali, Ed.). Book translation and publishing company. [In Persian]

Khafi, F. (1960). *Mujmal-e Fasihi* (M. Farokhi, Ed.; Vol. 3). Bastan. [In Persian]

Khwandmir, G. (2001). *Habib al-Seyar*. (Vol. 3). Khayyam. [In Persian]

Manz, B. F. (1989). *The rise and rule of Tamerlane*. Cambridge University Press.

Manz, B. F. (2007). *Power, Politics and Religions in Timurid Iran*. Cambridge University Press.

Maqrizi, T. A. (1997). *Al-Suluk fi Ma'arefat al-Duwal wa- al-Muluk* (M. Abdul-Qadir Aṭa, Ed.; Vols. 6 & 7). Dar al-Kutb al-'Elmiya. [In Arabic]

Mazzaoui, M. M. (1972). *The origins of the Safawids: Siism, Sufism, and the Gulat*.

- Franz Steiner.
- Mir Jafari, H. (2009). *History of the Timurids and Turkmens*. Samt. [In Persian]
- Mirkhwand, M. (1950). *Rawda al-Safa* (Vols. 4 & 5). Khayyam & Pirooz. [In Persian]
- Mostowfi, H. (1982). *Nuzhat al-Qulub* (G. Lestrangle, Ed.). Donya-ye Kitab. [In Persian]
- Nakhjavani, M. b. H. (1964). *Dastur al-Katab fi Ta'yin al-Maratib* (A. Alizadeh, Ed; Vol 2.). Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies. [In Persian]
- Natanzi, M. (2004). *Muntakhab al-Tawarikh* (P. Estakhri, Ed.). Asatir. [In Persian]
- Neyshaburi, Z. (1952). *Seljuqnameh* (I. Afshar, Ed.). Ibsina. [In Persian]
- Pyne, N. M. (1982). *The Impact of The Seljuq Invasion of Khuzestan: an Inquiry in to the Historical, Geographical, Numismatic and Archaeological Evidence* [Doctoral dissertation, University of Washington]. <http://hdl.handle.net/1773/10322>
- Rahmati, M. (2018). Bursuqids Family and Events of the Seljuq Period. *Historical Researches*, 10(1), 111-127. <https://doi.org/10.22108/jhr.2017.83577> [In Persian]
- Rahmati, M. (2021). Banu Shumleh; the Issue of Legitimacy and Their Local Politics. *Research Journal of Iran Local Histories*, 9(2), 33-55. <https://doi.org/10.30473/lhst.2021.8045> [In Persian]
- Rashidian, S. (n.d). *Geography of Khuzestan*. Akhtar Shumal. [In Persian]
- Roemer, H. R. (1986a). *The Cambridge History of Iran: The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadārs*. (P. Jackson & L. Lockhart, Vol. 6). Cambridge University Press.
- Roemer, H. R. (1986b). *The Cambridge History of Iran: The Successors of Timur*. (P. Jackson & L. Lockhart, Ed.; Vol. 6). Cambridge University Press.
- Rumlu, H. B. (1970). *Ahsan al-Tawarikh* (A. Navai, Ed.). Book translation and publishing company. [In Persian]
- Samarqandi, K. A. (2004). *Matla'a Sa'adayn va Majma'a Bahrayn* (A. Navai, Ed.; Vols. 2, 3, 4). Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Shami, N. (1984). *Zafarnameh* (Panahi Semnani, Ed.). Bamdad. [In Persian]
- Shaybi, M. K. (1966). *Al-Fikr al-Shi'i and al-Naza'at al-Sufiya at the beginning of the twelfth century AH*. Maktaba al-Nahzat. [In Arabic]
- Shuja (1975). *Anis ul-Nas* (I. Afshar, Ed.). Book translation and publishing company. [In Persian]
- Shushtari, M. A. K. (1984). *Tuhfat al-'Alam* (S. Movahed, Ed.). Tahuri. [In Persian]
- Shushtari, Q. N. (1998). *Majalis al-Mu'minin* (Vols. 1-2). Islamiya. [In Persian]
- Tarikh-e Shahi-e Qarakhitayian (1977). *Tarikh-e Shahi-e Qarakhitayian* (M. Bastani Parizi, Ed.). Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Tehrani, A. (1956). *Kitab Diyarbakriyah* (N. Lugal & F. Sumer, Ed.). Tahuri. [In Persian]
- Valeh Isfahani, M. Y. (1990). *Khold-e Barin; History of the Timurids and Turkmens* (M. H. Muhaddis, Ed.). Miras Maktoob. [In Persian]
- Yazdi, S. A. (2008). *Zafarnameh* (S. M. Mohammad Sadeq & A. Navayi, Ed.; Vols. 1-2). Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]